

Erbil ve Tuzhurmatu Ağzları Arasındaki Ses ve Şekil Farklılıklarının Bu Yörelerdeki Atasözleri ve Deyimler Bağlamında İncelenmesi

Analysing the Phonetic and Morphological Differences Between the Dialects of Erbil and Tuzkhurmatu in the Context of Proverbs and Idioms in these Regions

Avin Sami ARİF* - Kubra Saadun JAAFER**

* Doktora Öğrencisi

Orcid Id: 0000-0001-9361-755X

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Avin Sami Arif, İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve
Edebiyatı - Yeni Türk Dili Anabilim Dalı,
İstanbul-Türkiye.

E-posta / E-mail:

avin.sami@yahoo.com

** Dr.

Orcid Id: 0000-0002-9132-9738

Kubra Saadun Jafer, İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve
Edebiyatı - Yeni Türk Dili Anabilim Dalı,
İstanbul-Türkiye.

E-posta / E-mail:

kubrasaadun@uokirkuk.edu.iq

Geliş Tarihi / Recived Date:

15 Eylül 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

30 Temmuz 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Avin Sami Arif, Kubra Saadun Jafer, "Erbil ve Tuzhurmatu Ağzları Arasındaki Ses ve Şekil Farklılıklarının Bu Yörelerdeki Atasözleri ve Deyimler Bağlamında İncelenmesi," *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 270 (2024): 345-372.

doi: 10.55773/tda.1361105

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Türk dilinin güneybatı lehçeleri arasında bulunan Irak Türkmen Türkçesindeki atasözleri ve deyimler, Irak Türkmenlerinin kültürel değerlerini aktarmada önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar, aynı zamanda birer dil ürünü olduğundan bölgedeki ağzların ses ve şekil özelliklerini de yansıtmaktadır. Bu çalışmada, Irak'ın Erbil ve Tuzhurmatu Türkmen yerleşim bölgelerinde kullanılan deyim ve atasözlerindeki ağız farklılıklarının tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Erbil ve Tuzhurmatu ağzlarındaki atasözleri ve deyimler şekil ve anlam bakımından büyük oranda benzerlik göstermelerinin yanı sıra, bu ürünlerde ağız farklılıkları açık bir biçimde görülebilmektedir. Bu da dilin zenginliğini ortaya koymaktadır. Çalışmamızın başında Türklerin Irak'a geliş tarihi, Irak'ta konuşulan ağzlar, Türk dilinin hangi lehçesinin sınırları içine girdiği, ayrıca Erbil ve Tuzhurmatu bölgeleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Erbil ve Tuzhurmatu ağız özellikleri, deyim ve atasözleri karşılaştırılarak iki ağız arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tespit edilen benzerlik ve farklılıklar örneklerle verilmiş ve Türkiye Türkçesindeki karşılığı ya da açıklaması parantez içinde gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erbil, Tuzhurmatu, Ağız Farklılığı, Deyim, Atasözleri.

Abstract

Iraqi Turkmen Turkish, one of the southwestern dialects of the Turkish Language, is one of the Oghuz group's written languages. The Iraqi Turkmen use it frequently to also describe their proverbs and cultural values; they use it skillfully and effectively – just like other Turkish communities do. This study involved an analysis of the idioms and proverbs, which are important products of folk culture and oral literature tradition. The study objective was to show how dialects work. Although the Turkmen of Erbil and Tuzkhurmatu live in

the same geography, the idioms and proverbs of their respective dialects are largely similar in terms of form and meaning, as well as dialect differences. This reveals the richness of the language and dialect. The focus of our study was to reveal the similarities and differences between these two dialects that belong to the same dialect circle (İraqi Turkmen Turkish). To achieve this objective, the idioms and proverbs used in these dialects were especially referenced. The examples of the similarities and differences that were identified have been included in this paper, and their Turkish equivalents have been furnished in parentheses.

Keywords: *Erbil, Tuzkhurmatu, Dialect Difference, Idiom, Proverb.*

Giriş

Türkmenlerin Irak'a gelişleri, birbirini izleyen çeşitli dönemlerde gerçekleşmiştir. Birinci dönem, Oğuz Türklerinin Irak bölgesi ile ön temaslarını sağlayan ilk göçleridir. Bu dönem Türkmenlerin Irak'a ayak bastığı Hicri 54 yılına kadar uzanır ve Ubeydullah bin Ziyad'ın iki bin Türk'ü getirip Basra şehrine yerleştirmesiyle başlar. İkinci dönem, Selçuklular zamanında Oğuz Türklerinin fiili yerleşmelerinin gerçekleştiği ve Irak'ın Türkler tarafından vatan olarak benimsendiği dönemdir. Selçuklular dönemi Irak'ın tarihi akışı ve toplumu üzerinde meydana getirdiği değişiklikler bakımından çok önemli bir dönüm noktasıdır. Üçüncü dönem ise, yeni Türk dalgalarının Osmanlı zamanında Irak'a gelmeleri ile Irak'taki Türklerle entegre olması ve nüfuslarının artmasına neden olmuştur.¹

Irak Türkmen ağızları, temel yapısı bakımından Azerbaycan ağızları ile Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen bazı özelliklerle ortaklık arz etmekte ve bu ağızlarda ayrıca Arapça ve Farsçanın etkisi de görülmektedir.² Irak'ta konuşulan bütün bu Türk ağızları, genel olarak bir bütünlük göstermesine rağmen şehir, kasaba, köy ve farklı yerleşim bölgelerinde ağız farklılıkları gözlenir. Bu hususun farklı dönemlerde bölgeye yerleşen boyların ağız farklılığından kaynaklandığı söylenebilir.³ Bunun dışında, coğrafi şartlar, ekonomik sebepler, bölgelerde bulunan farklı etnik gruplarla temas (Arap, Kürt) Irak Türkmen ağızları arasında ses, şekil ve söz varlığı bakımından bazı değişiklikler yaratmıştır.

Bu çalışmanın amacı Irak Türkmen ağızları arasında gözlenebilecek bazı ses ve şekil farklılıklarını tespit edip bunların söz konusu ağızlar arasında anlaşmayı etkileyip etkilemediğini belirlemektir. Ayrıca, atasözü ve deyimlerdeki söz varlığının böylesi bir çalışmaya uygun olup olmadığını ortaya çıkarmaktır.

Irak Türkmen ağızlarındaki benzerlikleri ve farklılıkları gösteren lisansüstü düzeyinde yapılmış birkaç tez dışında bu konuya temas eden çalışmaya rastlanmamıştır.⁴

¹ Erşat Hürmüzlü, *Irak Türkleri* (Ankara: IMTP Enformasyon Bürosu Yay, 1994), 19-20.

² Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi* (Ankara: TDK Yayınları, 2020), 188.

³ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı* (İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, 1996), 307.

⁴ Bu alanda tespit edebildiğimiz çalışmalar şunlardır: Çoban Hıdır Haydar, "Irak Türkmen Ağızları," (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1979); Muhsin Kevser Nuri, "Erbil ve Amirli Ağzı," (Dok-

1. Irak Türklerinin Bulunduğu Bölgeler

Irak'ın kuzeybatısından başlayarak Musul vilayetine bağlı Telâfer ilçesi ve buna bağlı olan köylerden itibaren, Musul ve etrafındaki yüzlerce köy, Erbil, Altun-köprü, Kerkük ve etrafındaki köyler, Dakuk, Salahaddin iline bağlı olan Tuzhurmatu ilçesi ve etrafındaki Bayat köyleri, Kifri, Karatepe, Hanekin, Kızlarbat (Sadiye), Karağan (Celevla) ve köyleri, Şahraban (Mikdadiye), ülkenin güneydoğusunda bulunan Mendeli ve Bedre'ye kadar uzanan şerit Irak Türklerinin yaşadıkları bölgelerdir.⁵

1.1. Erbil

Irak'ın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Erbil, tarih boyunca Türklerin yaşamış olduğu bir beldedir. Erbil, Irak'ın kuzeyinde yer alan tarihi bir Türkmen şehridir. Kerkük'ten sonra en fazla nüfusa sahip ikinci Türkmen ili kabul edilir. Erbil'in kuzeyinde Türkiye, doğusunda ise İran karayolları ile çevirili olması, bu şehrin geçmişten bugüne önemli bir ticaret merkezi olmasında etkili olmuştur.⁶

Erbil'in nüfusu 20. yüzyılın ortalarına kadar tamamen Türkmenlerden oluşurken 1958'de Irak'ta cumhuriyetin ilanından sonra şehre Kürt göçü başlamıştır. Günümüze gelindiğindeyse artık Kürt nüfusu şehir nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturur hâle gelmiştir.⁷ Erbil'de yaşayan Türkmenlerle Kürtler dil, kültür, yaşam tarzı ve düşünce gibi yönlerde aralarında büyük farklılıklar olmasına rağmen birbirlerinden, birçok bakımdan etkilenmişlerdir.

1.2. Tuzhurmatu

Tuzhurmatu, Kerkük'ü Bağdat'a bağlayan karayolu üzerinde bulunan bir Türkmen ilçesidir. Kerkük, Erbil ve Telâfer'den sonra dördüncü Türkmen yerleşim merkezidir. Kerkük'e 78, Bağdat'a 188 ve Salahaddin iline ise 131 kilometre uzaklıktadır. Tuzhurmatu, Osmanlı hâkimiyetinde Kerkük'e bağlı olan Kifri ilçesine bağlı bir bucaktı ve 1951'de ilçe oldu. Şehirde tuz kaynakları ve bol miktarda hurma ağacı bulunmaktadır. Tuzhurmatu kelimesinin sonunda

Şekil 1 - Irak Türklerinin Bulunduğu Bölgeler

tora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1987); Noor Amer Najm, "Kerkük Merkez Ağzının Diğer Irak Türkmen Ağzlarıyla Karşılaştırılmalı Biçim Bilgisi," (Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2022); Dalya Yawz Salah, "Kerkük Merkez Ağzının Diğer Irak Türkmen Ağzlarıyla Karşılaştırılmalı Biçim Bilgisi (Türetim Morfolojisi)," (Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2023).

⁵ Suphi Saatçi, *Irak Türkmen Boyları Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri* (İstanbul: Ötügen Yayınları, İstanbul, 2015), 91.

⁶ Saatçi, *Irak Türkmen Boyları...*, 117.

⁷ Ümit Cevzeli, *Erbil'de Türkmen Tarihi* (Ankara: Ortadoğu Yayınları, 2021), 167.

bulunan -tu eki de Moğolca'da geçen ve Türkçede -II/-IU isimden isim yapma ekine tekabül etmektedir. Buna göre ilçenin adı "Tuzhurmali" anlamına gelmektedir.⁸

Bölgenin asıl sakinleri Türkmenlerdir. Tuzhurmali'deki Türkmenler, Azerbaycan ve çevresinden göç dalgaları ile bölgeye gelmişlerdir. Türkmenler yanında bölgede az sayıda Arap ve Kürtler de yaşamaktadır.⁹

2. İnceleme

Atasözleri, bir dilin söz varlığı içinde yer alan, bir toplumun bilgeliliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan, yüzyıllarca yaşayabilen,¹⁰ akıl ve tecrübe ile elde edilen, yarar sağlayan yol gösteren kısa cümlelerden oluşan, kalıplaşmış olan sözlerdir.¹¹

Atasözlerinde genellikle aile, akrabalık, yiğitlik, din, mertlik, ağırbaşlılık, komşuluk, dostluk, görgü kuralları, sağlık, ölüm, ekonomi, konukseverlik, tarım, hayvancılık, iklim, takvim, vb. konular yer alır.¹² İnsanlar her türlü durum, düşünce, tecrübe ve hayat tarzlarını deyim ve atasözlerinde yansıtır.

Deyim ise birden fazla sözcüğün bir araya gelip de bu sözcüklerden en az birinin farklı anlamda (mecazlı) kullanılmasıyla elde edilen yeni anlamlı kalıp ifadelerdir.¹³ Ömer Asım Aksoy, deyimi "*Bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümcelerdir.*" şeklinde tanımlar.¹⁴

Irak Türkmenleri 20. yüzyılın ortalarına kadar deyim ve atasöz terimine dillerinde yer vermemişler, atasöz ve deyim niteliğindeki söz kalıplarını hep bir arada ele alıp değerlendirmişlerdir. Bu hususta kullanılmış olan terimler şunlardır: *eskiler sözü, darb-ı kelim, cümle-i hikemiyeye, deme, demece, deyişet.*¹⁵ Bunun yanında, Irak Türkmenlerinin konuşma sırasında atasöz ve deyim kullanmadan önce şu ifadeleri kullandıkları görülmektedir: *eskiler sözü... (Eskiler sözüdür), eskiler diyer... (Eskiler der), eskiler yalan demiyip... (Eskiler yalan dememiş), diyipler... (Demişler), meşhurdı... (Meşhurdur), babalarımızdan kalma söz..., eskiler sözü budı... (Eskiler sözü budur).* Bu ifadeler dinleyeninin, birazdan söylenecek atasöz veya deyime dikkat kesilmesini sağlama yöneldir.¹⁶

⁸ Saatçi, *Irak Türkmen Boyları...*, 181.

⁹ Habib Hüzmüzlü, Ekrem Pamukçu, *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları* (Ankara: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Global Stratejik Enstitüsü, 2005), 59.

¹⁰ Doğan Aksan, *Türkçenin Sözcük Varlığı* (Ankara: Engin Yayınevi, 2006), 33.

¹¹ İhsan S. Vasfi, *Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri* (İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2001), 9.

¹² M. Öcal Oğuz, ed., *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2011), 206.

¹³ Önder Saatçi, "Deyimler Dünyasında Gezinti Irak Türkmen Ağzlarından Türkiye Türkçesine", *Kardaşlık Dergisi* 99 (Temmuz-Eylül 2023): 14.

¹⁴ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2014), 28.

¹⁵ Nurettin Albayrak, *Ansiklopedik Halk Edebiyatı Sözlüğü* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2004), 46.

¹⁶ Önder Saatçi, "Deyimler Dünyasında," 14.

Irak Türkmenlerinin atasözü ve deyimleri ile ilgili Irak'ta ve Türkiye'de kitap, tez ve makale şeklinde pek çok çalışma hazırlanmıştır. Şakir Sabir Zabit'in Bağdat'ta 1961 yılında *Irak Türkmenleri Ağzında Atasözleri* başlığıyla yayınlanan eseri ve 1962'de Ata Terzibaşı'nın hazırladığı *Kerkük Eskiler Sözü* adlı kitabı bu konuda yazılmış ilk eserler sayılır. Eski harflerle yayınlanmış adı geçen eserler dışında konuyla ilgili en önemli çalışma olarak kabul edilen İhsan S. Vasfi'nin *Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri* adlı kitabı gelmektedir. İstanbul'da iki defa basılan bu eserde deyimler hem ayrı bir bölüm olarak toplanmış hem de anlamları açıklanmıştır. Ayrıca, Irak Türkmenlerinin atasözü ve deyimleri, dil bilimi alanında yapılmış bazı araştırmalara konu edilmiştir. Söz konusu, Bağdat Üniversitesinde 2006 yılında Sündüs Kanber tarafından *Kerkük Atasözlerinin Dil Özellikleri* başlığını taşıyan incelemesiyle aynı yıl İstanbul Üniversitesinde Rasheed Ali Hasan'ın hazırladığı *Irak Türkmen Atasözleri Üzerine Bir İnceleme* adlı çalışma yüksek lisans tezi olarak yapılmış birer örnektir. Bunların dışında, Ata Terzibaşı'nın *Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük* ile Habib Hürmüzlü'nün *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü* adlı eserlerinde de pek çok atasözü ve deyim malzemesi bulunmaktadır.¹⁷

2.1. Erbil ve Tuzhurmatu Ağızlarının Benzerlik ve Farklılıklar Açısından Bazı Ağız Özellikleri

Bu bölümde öncelikle Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarının gramer özelliklerine dair bazı bilgiler sunmanın yararlı olacağı düşünülmüştür.

2.1.1. Ses Bilgisi

Irak'ta konuşulan Türkçenin ağızları “v” ve “y” diye iki ana gruba ayrılmaktadır. Yani, teklik ve çokluk 2. kişi iyelik eklerinde, teklik ve çokluk 2. kişi zamirlerinin genitif (ilgi) hâlinde ve bazı fiil kiplerinin teklik ve çokluk 2. kişi çekimlerinde tarihî geniz n'sinin “v” ve “y” olarak geliştiği görülmektedir.¹⁸

- **“v”¹⁹ grubu:** Kerkük, Erbil, Dakuk, Karahan, Kızrabat, Hanekin, Şahraban, Mendeli ve Bedre'de yaşayan Türkmenlerin ağızları bu gruba girmektedir: “*āduv* “*adın*”, *mezāruv* “*mezarın*” örneklerinde görüldüğü gibi.
- **“y” grubu:** Tisin Mahallesi, Beşir köyü, Bayat ağızı, Bastamlı, Abbut, Zengili, Bıravçılı ve Çardağlı köylerinde geçmektedir. Ayrıca Musul ve yöresinde bulunan Türkmen ağızı, Altunköprü, Tuzhurmatu, Tazehurmatu, Kifri, İmam Zeynelabdin ve Keretepe bu gruba girmektedir: “*ādıy* “*adın*”, *mezāry* “*mezarın*” örneklerinde görüldüğü gibi.

¹⁷ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Önder Saatçi, “Irak Türkmenlerinin Atasözleri ve Deyimleri Üzerine Yazılanlar”, *Irak Türkmenleri İçin* (İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2020): 262-267.

¹⁸ Sadettin Buluç, “*Mendeli (Irak) Ağzının Özellikleri*,” 1. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler (Ankara: TDK Yayınları, 1972), 181-182.

¹⁹ Irak Türkmen Türkçesi ağızlarının genelinde diş-dudak ünsüzü olan v görünmemektedir. Bu ağızlarda “v” ünsüzü çift dudak ünsüzü, İngilizcedeki “w” ve Arapçadaki “ج” sesiyle karşılır. Bkz: Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü* (Kerkük: Fuzuli Matbaası, 2013), 21. Bu sebepten dolayı bu makalede Erbil ve Tuzhurmatu ağızında, bünyesinde v bulunan yabancı kelimeler dışında w harfi kullanılmıştır.

Böylece Erbil ağzı -v grubuna, Tuzhurmatu ağzı ise -y grubuna girer.

2.1.1.1. Ünlüler ve Ünsüzler

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında kullanılan ünlüler: a, e, ê, ı, î, u, ü, o, ö biçimindedir. Türkçenin sekiz temel ünlüsü yanında, ê “kapalı e”, î “ı-i” arası ünlüler de yer almaktadır.²⁰

Irak Türkmen ağızlarının en önemli özelliklerinden biri uzun ünlülerin kullanılmasıdır. Bu ünlü uzunlukları genellikle düz-geniş a, e ve yuvarlak-geniş o, ö ünlülerinde görülmektedir.²¹ Böylece Irak Türkmen Türkçesinin uzun ünlüleri ā, ē, ō, õ şeklindedir.

Erbil Türkmen ağzındaki ünsüzler, d j r w ‘(ç f k s y b g k z c ğ l s ç h m ş ç ğ n t ç ħ p şeklindedir.²² Tuzhurmatu ağzında ise, d j r w ‘(ç f k s y b g k z c ğ l s h m ş ç ğ n t ħ p şeklindedir. Erbil ağzında görülen, c ve ç ünsüzlerin farklı şekilleri olan ve önden telaffuz edilen sert, tonlu, dişeti ünsüzü ç ve sert, tonsuz, dişeti ünsüzü ç Tuzhurmatu ağzında görülmemektedir.

2.1.1.2. Kalınlık- İncelik Uyumu

Türkçenin genelinde olan kalınlık-incecik uyumu, Irak Türkmen ağızlarında da oldukça sağlamdır.²³ Fakat bu uyum Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarının bazı sözcüklerinde görülmemektedir.

Ticaret: ticâret (Erb.), *ticarat* (Tuz.).

Türkiye Türkçesinde uyum dışı kalan, hani, hangisi gibi bazı Türkçe kökenli kelimeler Erbil ve Tuzhurmatu ağzında, *hānı*, *haḥısı* şeklinde uyuma girmiştir.

“-ki” eki, Türkiye Türkçesinde ünlü uyumuna aykırı olarak kullanılır. Tuzhurmatu ve Erbil ağızlarında uyuma bağlı olarak kullanılır:

ondaki: ondâki (Erb.), (Tuz.), *yastıktaki: yâstuhtâki* (Erb.), *yâstığdâki* (Tuz.).

2.1.1.3. Düzlük- Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu Eski Anadolu Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında olduğu gibi, Irak Türkmen Türkçesi ağızlarında da tam değildir. Örneğin Irak Türkmen Türkçesi ağızlarında, **altın** kelimesi “*altun*”, **açık** kelimesi “*açulḥ*”, **yakın** kelimesi “*yaḥun*” olarak kullanılır.²⁴

Düzlük yuvarlaklık uyumu açısından, Erbil ağzı Tuzhurmatu ağzına göre daha fazla uyum dışına çıkmaktadır. Erbil ağzında birçok ekin sadece düz ünlü biçimleri bulunurken Tuzhurmatu ağzında yuvarlak biçimleri de vardır.

²⁰ Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen Türkçesi* (Ankara: TDK Yayınları, 1996), 336-339.

²¹ Hüseyin Şahbaz, “Kerkük Ağzı,” (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1979), 428.

²² Muhsin Kevser Nuri, “Erbil ve Amirli Ağzıları,” (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1987), 66-67.

²³ Hüseyin Şahbaz, *Kerkük Ağzı...*, 431.

²⁴ Çoban Hıdır Haydar, “Irak Türkmen Ağzıları,” (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1979), 172.

Bunlardan ilgi durumunda görülen: *kölum-ın* (Erb.), *kölum-un* (Tuz.), “kolumun”; yükleme durumu: *cül-î* (Erb.), *gül-ü* (Tuz.), “gülü”; sıra sayı sıfatı yapan ekler: *üç-încî* (Erb.), *üç-üncü* (Tuz.), “üçüncü”; eylemden ad yapan -ı/-î eki: *dol-ı* (Erb.), *dol-u* (Tuz.), “dolmuş”; görülen geçmiş zaman: *ötr-dı-m* (Erb.), *ötr-du-m* (Tuz.), “oturduğum”, öğrenilen geçmiş zaman: *ötr-muş-am* (Erb.), *ötr-muş-am* (Tuz.) “oturmuşum”.

2.1.1.4. Ses Olayları²⁵

2.1.1.4.1. Ünlü Düşmesi

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında ünlü düşmesi sözcük başında ve ortasında görülmektedir. Teklik ve çokluk 1. şahıs iyelik eki almış sözcüklerde görülür:

elimde > *ēlmde*, *elimizde* > *ēlmizde*, *belimiz* > *bēlmiz*, *evlerimiz* > *yēwlermiz* (Erb.), *ēwlermiz* (Tuz.), *köyümüzün* > *çöymizün* (Erb.), *köymüzün* (Tuz.)

Ablatif eki alan sözcüklerde ünlü düşmesi:

buradan > *birdan* (Erb.), *burdan* (Tuz.)

“r” ve “l” ünsüzleriyle biten fiillerin teklik ve çokluk geniş zaman 1. kişi çekimlerinde, ünlülerin düştüğü görülmektedir:²⁶ *sorarım* > *sorram* (Erb.), (Tuz.), *görerim* > *cörrem* (Erb.), *görrem* (Tuz.), *kalırım* > *qallam* (Erb.), (Tuz.).

2.1.1.4.2. Ünlü Türemesi

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında nadir de olsa ünlü türemesi bazı kelimelerde görülmektedir:

ters > *terse* (Erb.)²⁷, *ussu* > *su* (Tuz.), *zeg* > *izeg* (Tuz.)²⁸

2.1.1.4.3. Ünlü Birleşmesi

ne olup > *nolup*²⁹ (Erb.), *nolup* (Tuz.), *ne oldu* > *nöldü* (Erb.), *nöldü* (Tuz.).

2.1.1.4.4. Ünlü Değişmesi

Tuzhurmatu ağızında, i-nöbetleşmesi genel bir kural hâlinde görülür. İç sesteki /ı/ ünlüsü, Erbil ağızında korunurken, Tuzhurmatu ağızında /i/’ye dönüşür:³⁰

kırmızı > *kırmızı* “kırması”, *kız* > *kız* “kız”, *hınna* > *hınne* “kına”, ‘*Akkil*’ > ‘*Akkil*’ “akıl”.

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında ünlü genişlemeleri de görünür:

i > e

²⁵ Kaynak belirtilmeyen örnekler tarafımızdan verilmiştir.

²⁶ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen Ağız Grameri* (Ankara: Bengü Yayınları, 2022), 37.

²⁷ Muhsin Kevser Nuri, *Erbil ve Amiri...*, 83.

²⁸ Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü* (Kerkük: Fuzuli Matbaası, 2013), 27.

²⁹ Muhsin Kevser Nuri, *Erbil ve Amiri...*, 64.

³⁰ Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi...*, 25.

İyi > eyi (Tuz.)

u > o

ulaşmak > olaşmağ (Erb.)

2.1.1.4.5. Ünsüz Değişmesi

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında ünsüz değişimleri şu şekillerde görülmektedir:

k > ç

köpük > çöpîç, yüksek > üsçeç, köpek > çöppeç (Erb.)³¹

k > g

Bu değişim ince ünlülerin yanında görülmektedir.

köpük > kōpüg, yüksek > üskeg, köpek > köpeg (Tuz.)³²

t > d

Eski Türkçede söz başında bulunan /t/ sesi, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ötümlüleşerek /d/ olmuştur. Daha sonra Anadolu sahasında, Osmanlı Türkçesi döneminin sonlarında tekrar ötümsüzleşerek /t/ olmuştur.³³ Bu değişim Irak Türkmen Türkçesi sahasında görülmemiş, birçok kelimenin hem başında hem sonunda /d/ sesi kullanılmıştır.³⁴

Sözcük başında: *taş > daş, tat > dad, Tuzhurmatu > Duzhurmatu*

Sözcük sonunda: *azat > azad, arvat > arvad, yoğurt > yōğurd* (Erb.), *yōğurd* (Tuz.)

ç > c³⁵

ağaç > aġaĊ (Erb.) *ağac* Tuz., *aç > ac* (Erb.) *ac* (Tuz.), *ilaç > ilaċ* (Erb.) *ilac* (Tuz.)

d > t

dükkan > tükan (Erb.), (Tuz.)

b > p³⁶

bıçak > pıçag (Erb.), *piçag* (Tuz.)

ç > ş

Türkiye Türkçesindeki /ç/ sesi Erbil ağızında bazı kelimelerde sert, tonsuz, dişeti ünsüzü /ç/ olarak karşılanırken Tuzhurmatu'da Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Tuzhurmatu ağızında /ç/ sesinden sonra ç, f, h, k, p, s, ş ve t ötümsüz ünsüzleri gelirse /ç/ sesi /ş/'ye dönüşebilir: *aç-ti~ aġti* (Erb.) *~aşti*³⁷ (Tuz.).

³¹ Firas Sabır, "Irak-Erbil Türkmen Ağızı," (Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2013): 63.

³² Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen...*, 349.

³³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul: Bayrak Basım Yayın, 1993), 88.

³⁴ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen...*, 44.

³⁵ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen...*, 43.

³⁶ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen...*, 46.

³⁷ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen...*, 48.

g>g~c

Türkiye Türkçesindeki /g/ sesi sözcük içindeki konumu gözetmeksizin Erbil ağzında /c/ olarak karşılanırken Tuzhurmatu ağzında Türkiye Türkçesindeki gibidir: ³⁸

geldim > *cêldîm* (Erb.), *gêldîm* (Tuz.), “*geldim*”, *değer* > *decer* (Erb.), *deger* (Tuz.), “*değer*”.

c>ć

Türkiye Türkçesinde /c/ ile başlayan bütün kelimeler Erbil ağzında /ć/ sesiyle karşılanır. Bu durum Tuzhurmatu ağzında bulunmamaktadır.

cam > *ćam*, *can* > *ćan*, *cahil* > *ćahil*

ç>ć

Türkiye Türkçesinde /ç/ ile başlayan bütün kelimeler Erbil ağzında /ć/ ile karşılanır. Bu durum Tuzhurmatu ağzında mevcut değildir.

çal > *ćal*, *çağır* > *ćağır*, *çare* > *ćara*

k>ķ

Türkiye Türkçesinde ön sesteki orta damak /k/ sesi Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında art damak /ķ/ sesiyle karşılanır:

Kal > *ķal* (Erb.), (Tuz.), *kız* > *ķız* (Erb.), *ķiz* (Tuz.)

k >ğ~ ħ³⁹

Türkiye Türkçesindeki birden fazla heceli kelimelerin son sesindeki orta damak k sesi Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında /ğ/ veya /ħ/ ye dönüşür:

okumak > *ôĥımağ-* *ôĥımaħ* (Erb.), *ôĥımağ* (Tuz.), *uzak* > *uzağ / uzaħ* (Erb.), *uzağ* (Tuz.)

2.1.1.4.6. Benzeşme

Irak Türkmen Türkçesi, Erbil ve Tuzhurmatu ağızları dahil genel olarak benzeşme olayı şu ünsüzler arasında görülmektedir: -ls->-ss-, -rl-> -ll-, -zs->-ss-.⁴⁰

ķalsın > *ķässın* “*ķalsın*”, *giderler* > *cédeller* (Erb.), *gédeller* (Tuz.), *yemezse* > *yémesse*

2.1.1.4.7. Ünsüz Düşmesi

İç Seste

böyle > *béle* (Erb.), *bele* (Tuz.), *söyle* > *séle* (Erb.), *sele* (Tuz.), *sonra* > *sora*, *çift* > *ćüt* (Erb.), *ćüt* ⁴¹ (Tuz.), *kalkan* > *ķaħan* (Erb.), (Tuz.), *tövbe* > *tôba* (Erb.), (Tuz.).

³⁸ Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi...*, 34.

³⁹ Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen...*, 348-349.

⁴⁰ Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen...*, 364.

⁴¹ Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi...*, 30.

Son Seste

kalk> k̄ā, gel> cē (Erb.), *gē* (Tuz.), *vallah> valla* (Erb.), (Tuz.), *hep> he* (Erb.), (Tuz.).

Sözcük sonundaki /r/ sesi bazen düşer, /r/ sesinin düşmesi daha çok Tuzhurmatu ağzında fiillerin sonunda görünür:

alur> ālı (Tuz.), *olur> ōlı* (Tuz.), *kurtulur> k̄urtulu*⁴² (Tuz.).

Irak Türkmen ağızlarının genelinde Erbil ve Tuzhurmatu dahil, sözcük başında bulunan -y ünsüzü genellikle düşmektedir⁴³:

yılan> ilan, yil> il, yigît> igid, yüzüm>üzîm (Erb.), *üzüm* (Tuz.), *yumşak> imşaj* (Erb.), (Tuz.), *yürek> örec* (Erb.), *üreg* (Tuz.).

2.1.1.4.8. Ünsüz Türemesi

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında ünlüyle başlayan sözcüklerin başında da “h” sesi türemesi görülebilir:

alev> halaw, ör> hör, elbet> helbet.⁴⁴

2.1.1.4.9. Ünsüz İkizleşmesi

yedi> yiddî (Erb.), *yeddî* (Tuz.), *sabah> sebbeḥ, aferin>’effērîm, kısa> kıssa* (Erb.), *ķisse* (Tuz.)⁴⁵

Bazı sözcükler Erbil ağzında tek ünsüz biçiminde telaffuz edilirken Tuzhurmatu ağzında bu sözcükler ünsüz ikizleşmesine uğramıştır:⁴⁶

doşap> doşşap “pekmez”, *saķız> saķķız* “sakız”, *iyi > éyyî, nesib> nessib* “nasip”.

2.1.1.4.10. Göçüşme

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında özellikle iç seste /r/’nin olduğu kelimelerde göçüşme gözlenir.⁴⁷

avrat> arwad (Erb.), (Tuz.), *ķirpik> ķîprîç* (Erb.), *ķiprig* (Tuz.), *yaprak> yar-pağ* (Tuz.), *sofra> sırfa* (Tuz.)

2.1.2. Şekil Bilgisi

2.1.2.1. Kişi Zamirleri

Her iki ağızda da kişi zamirleri⁴⁸:

Teklük 1. Kişi: men	Çokluk 1. Kişi: biz “Tuz.”, bîz (Erb.)
Teklük 2. Kişi: sen	Çokluk 2. kişi: siz “Tuz.”, sîz (Erb.)
Teklük 3. Kişi: o	Çokluk 3. Kişi: olar.

⁴² Hussein Ahmed Shukur, *Irak Türkmen Türkçesinin Tuzhurmatu Ağzı* (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2020), 15.

⁴³ Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi...*, 29.

⁴⁴ Habib Hürmüzlü *Irak Türkmen Türkçesi...*, 28.

⁴⁵ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen...*, 59.

⁴⁶ Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi...*, 32.

⁴⁷ Habib Hürmüzlü *Irak Türkmen Türkçesi...*, 63.

⁴⁸ Habib Hürmüzlü *Irak Türkmen Türkçesi...*, 101.

Bunun dışında Erbil ağzına mahsus olan başka birtakım kişi ekleri de mevcuttur o da bu şekildedir⁴⁹:

Teklik 1. Kişi: bilem	Çokluk 1. Kişi: bilemiz
Teklik 2. Kişi: bilew	Çokluk 2. Kişi: bilewiz
Teklik 3. Kişi: bilewî	Çokluk 3. Kişi: bileleri

2.1.2.2. Ekler

2.1.2.2.1. Soru Eki

Türkiye Türkçesindeki “-mI / -mU” soru eki Irak Türkmen Türkçesinin ağızlarında, Erbil ve Tuzhurmatu dahil mevcut değildir. Yüklem son hecesini uzatarak yani ses tonu veya vurguyla soru cümlesi kurulur:

gêldîw? (Erb.), *gêldiy?* (Tuz.) “*Geldin mi?*”, *côrdîw?* (Erb.), *gôrdüy?* (Tuz.) “*Gördün mü?*”

2.1.2.2.2. Şimdiki Zaman Eki

Türkiye Türkçesindeki şimdiki zaman eki, “-yor” eki ile gösterilirken Irak Türkmen Türkçesinin Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında “-Xr” olmaktadır. Ancak her iki ağızda da teklik ve çokluk 2. Kişilerde /r/ sesi düşmektedir. Çokluk 3. kişilerde ise /r/ sesi, /l/ sesine dönüşmektedir.⁵⁰

gerileyici benzeşme sonucu -XlAr olur

Cêl-î-r-em (Erb.), *gêl-î-r-em* (Tuz.) “gelıyorum”, *çêç-î-sen* (Erb.), *çek-i-sey* (Tuz.) “çekiyorsun”, *saḡlan-ı-san* (Erb.), *saḡlan-ı-say* (Tuz.) “saklanıyorsun”, *İst-î-rî* (Erb.), (Tuz.) “istiyor”, *cêl-î-r-î* (Erb.), *gêl-î-r-î* (Tuz.) “geliyor”, *Saḡlan-ı-l-lar* (Erb.), (Tuz.) “saklanıyorlar”, *cêl-î-l-ler* (Erb.), *gêl-î-l-ler* (Tuz.) “geliyorlar”.

2.1.2.2.3. Geniş Zaman Eki

Erbil ve Tuzhurmatu ağzında geniş zaman çekimi eki -(A)r eki olarak görülür:

aç-ar-am (Erb.), *aç-ar-am* (Tuz.) “açarım”⁵¹

2.1.2.2.4. Gelecek Zaman Eki

Erbil ağzında gelecek zaman eki -r, -ar/-er⁵² iken Tuzhurmatu ağzında -acağ/ -eceğ’dir: *êd-er-em* (Erb.), *êd-eceğ-em* (Tuz.), “edeceğim”, *côr-er-îğ* (Erb.), *gôr-eceğ-îğ* (Tuz.), “göreceğiz”, *annad-ar-am* (Erb.), *annad-acağ-am* “anlatırım”⁵³

2.1.2.2.5. Görülen Geçmiş Zaman Eki

Görülen geçmiş zamanın teklik ikinci kişi çekiminde, Erbil ağzında -dI-w eki kullanılırken bu ek Tuzhurmatu ağzında -dI-y şeklinde kullanılır. Aynı

⁴⁹ Muhsin Kevser Nuri, *Erbil ve Amirli...*, 83-84.

⁵⁰ Hussein Ahmed Shukur, *Irak Türkmen...*, 30, Zana Bilal, “Erbil Türkmen Ağızı,” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2015), 43.

⁵¹ Muhsin Kevser Nuri, *Erbil ve Amirli...*,92, Hussein Ahmed Shukur, *Irak Türkmen...*, 29.

⁵² Dler Nihad Jırjees, “Erbil Türkmen Ağızı(Biçim Bilgisi),” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2016), 43.

⁵³ Hussein Ahmed Shukur, *Irak Türkmen...*, 30

zamanda çokluk 2. kişi çekiminde bu ekler Erbil ağzında -dI-wIz olarak kullanılırken Tuzhurmatu ağzında -dI-yIz olarak kullanılır. Ama çokluk 1. kişi eki her iki ağzıda da -diğ şeklindedir.

Cēl-dīw (Erb.) ~ *gēl-diy* (Tuz.), “*geldin*”

Cēl-dīwiz (Erb.) ~ *gēl-diyiz* (Tuz.), “*geldiniz*”

Cēl-diğ (Erb.) ~ *gēl-diğ* (Tuz.), “*geldik*”

2.1.2.2.6. Öğrenilen Geçmiş Zaman Eki

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında, öğrenilen geçmiş zaman eki teklik ve çokluk 1. kişilerde: -mIş, -mUş şeklindedir. Teklik ve çokluk 2. ve 3. kişilerde ise: -p, -(I)p, -(U)p şeklinde olur:⁵⁴

ḳāl-muş-am (Erb.), (Tuz.) “*kalmışım*”, *ḳāl-ıp-san* (Erb.), (Tuz.) “*kalmışsın*”, *öl-ıp-lar* (Erb.), *öl-ıp-lar* (Tuz.), “*olmuşlar*”.

2.1.2.3. Tasarlama Kipleri

2.1.2.3.1. Emir Kipi

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında, Emir kipi teklik 2. kişide, iki şekilde yapılır.

Eksiz: *ḳal* “*kal*”, *cēt* (Erb.), *gēt* (Tuz.) “*git*”.

-gInAn, -gUnAn Ekiyle: *cör-ginēn* (Erb.), *gör-günēn* (Tuz.), “*gör*”, *beçlē-gīnen* (Erb.), *beklē-ginen* (Tuz.), “*bekle*”, *yāndır-ginan* (Erb.), (Tuz.), “*yak*”⁵⁵

2.1.2.3.2. Gereklilik Kipi

Gereklilik kipi istek kipinin önüne, Tuzhurmatu ağzında -gere, gerek sözcüğünü getirerek, Erbil ağzında ise olur, *debi*⁵⁶ getirilerek yapılır.

Gerek kēsēğ (Tuz.) *debi / olur çesēğ* (Erb.), (Kesmemiz gerek)

2.1.2.3.3. Dilek-Şart

Her iki ağzıda da şart kipi -sa eki ile yapılır:

Celse / Cesse (Erb.), *gelse* (Tuz.), “*gelse*”. (*Olsa*)

3. Erbil ve Tuzhurmatu Ağızlarının Benzerliklerini ve Farklılıklarını Gösteren Atasözü ve Deyim Örnekleri⁵⁷

3.1. Biçim Bakımından Birebir Aynı Olanlar

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında hem ses hem de şekil bakımından birebir benzeyen atasözü ve deyimlerden örnekler:

⁵⁴ Muhsin Kevser Nuri, *Irak Türkmen...*, 96, Hussein Ahmed Shukur, *Irak Türkmen...*, 28.

⁵⁵ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen...*, 123.

⁵⁶ Olur anlamına gelen ve gereklilik kipinde kullanılan “*debi*” kelimesi, Sorani Kürtçesinden Erbil Türkmen ağzına geçmiştir “*şahsi gözlem*”.

⁵⁷ Bu çalışmada kullanılan atasözü ve deyimler Irak Türklerinin atasözü ve deyimleriyle ilgili yazılan çeşitli kaynaklardan derlenmiştir. Daha sonra Erbil ve Tuzhurmatu ağız özelliklerine göre yazılmaya çalışılmıştır.

Atasözleri

- Erb., Tuz.: Bâliğ suda me'mele olmaz (Denizdeki balığın pazarlığı olmaz)
Erb., Tuz.: Bâliğ baştan koħar (Balık baştan kokar)
Erb., Tuz.: Beş barmağ bir olmaz (Beş parmak bir değildir)
Erb., Tuz.: Dost başa baħar, duşman ayağā (Dost başa bakar, duşman ayağā)
Erb., Tuz.: Her şeyde bir ħer war (Her şerde bir hayır vardır)
Erb., Tuz.: Ķarannuħtan daş atma (Karanlıktan taş atma)
Erb., Tuz.: Lâlin dilinnen nenēsi annār (Dilsizin dilinden anası anlar)

Deyimler

- Erb., Tuz.: 'Aynı tas 'ayni ħamam (Aynı tas aynı hamam)
Erb., Tuz.: Bir ħariş suda boğ... (Bir karış suda boğ...)
Erb., Tuz.: Dini imanı paradı (Dini imanı paradır)
Erb., Tuz.: Ħeket ustası, iş ħestēsi (Laf ustası iş hastası)
Erb., Tuz.: Hem yirî, hem inkar edirî (Hem yer hem inkar eder)
Erb., Tuz.: Ķereden o yana boyağ war? (Siyahıdan daha koyu renk var mıdır ki?)
Erb., Tuz.: Nenēli babalı ... (Anneli babalı, kusursuz...)
Erb., Tuz.: Wēr yeyim, sal yatayım, ħeber ol ölmeyeyim (Ver yiyeyim, yerimi hazırla uyuyayım, dikkat et ölmeyeyim).

3.2. Ağız Farklılıklarını Gösteren ve Bazı Yönleriyle Farklı Olan Deyim ve Atasözleri

3.2.1. Ses Farklılıkları Bakımından:

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında daha önce söz edildiği gibi ses bilgisi yönünden önemli farklılıklar bulunmaktadır. Aşağıda ses değişikliği, ses düşmesi ve ses türemesi gibi ses farklılıkları gösteren örnekler verilmiştir:

3.2.1.1. ı~i

Atasözlerinde

- Erb.: Allāh'ın en kiçik sabrı **ķırırħ** ildi
Tuz.: Allah'ın en küçük sabrı **ķirħ** ildi (Allah'ın en küçük sabrı kırk yıldır)
Erb.: '**Aşıkın** cōzi kōr, ħulāği çerdî
Tuz.: '**Āşikin** gözü kōr, ħulāği sāğırđı (Aşığın gözü kör, kulağı sağırdır)
Erb.: '**Aķıl** nene babadan *iyidi*
Tuz.: '**Āķkil** nene babadan *éyyidi* (Akıl ana babadan iyidir)
Erb.: Dil uzun baş 'elemet, dil **ķıssa** baş selemet
Tuz.: Dil uzun baş 'elemet, dil **ķisse** baş selemet (Dil uzun baş alamet, dil kısa baş selamet)

Erb.: **Ƙızını** wırmıyan dizinî wurar

Tuz.: **Ƙızını** wurmayan dizini wurur (Ƙızını dövmeyen dizini döver)

Erb.: Nenēli **Ƙız** bellî **Ƙız**, nenēsiz **Ƙız** dēllî **Ƙız**

Tuz.: Nenēl î **Ƙız** bellî **Ƙız** nenēsiz **Ƙız** dēllî **Ƙız** (Analı Ƙız belli Ƙız anasız Ƙız delli Ƙız)

Erb.: Pōhı nağada eşeşew oğada Ƙōhı **Ƙıhar**

Tuz.: Pōhu nanca eşeşey onca Ƙōhusu **Ƙıhar** (Boku ne kadar eşelersen o kadar kokusu çıkar)

Erb.: Şirin dil ilanı dellüçten **Ƙıhârdır**

Tuz.: Şirin dil ilanı delligten **Ƙıhârdı** (Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır)

Deyimlerde

Erb.: '**AƘıl** bölindiginde orda dōcimiş

Tuz.: '**AƘıl** paylananda orda dōğülmüş (Akıl dağıtılırken orda değılmış)

Erb.: cüce yımirtadan **Ƙıhip** Ƙabuğını becēnmîri

Tuz.: Cüce yumurtadan **Ƙıhip** Ƙabığını begēnmîri (Cıvciv yumurtadan Ƙıhip Ƙabuğunu beğenmiyor)

Erb.: Yımırta tawıgtan, tawıg yımirtadan **Ƙıhâr**

Tuz.: Yumurta tawıgdan, tawıg yumurtadan **Ƙıhar** (Yumurta tavuktan tavuk yumurtadan çıkar)

3.2.1.2. c~ć

Atasözlerinde

Erb.: **Aćdan** al toħa wēr

Tuz.: **Aćdan** al toħa wēr (Aćtan al toka ver)

Erb.: **Ać** biraħma ħerħiz olur, çoh sēleşme 'arsız olur

Tuz.: **Ać** biraħma ħerħiz olı, çoh sēleşme 'arsız olu (Ać biraħma ħırsız olur, çok konuşma arsız olur).

Erb.: **Ağaca** dayanma Ƙurır, adama dayanma õlir

Tuz.: **Ağaca** dayanma Ƙurur, adama dayanma õlü (Ağaca dayanma kurur, insana dayanma õlür)

Erb.: **Ağacın** Ƙurdı õzinnen olmasa bin il yaşar

Tuz.: **Ağacın** Ƙurtu õzünnen olmasa bin il yaşar (Ağacın Ƙurdu kendisinden olmazsa bin yıl yaşar)

Erb.: Allah sağ ēli sol ele **muħtać** etmēsın

Tuz.: Allah sağ ēli sol ele **muħtac** etmēsın (Allah sağ eli sol ele muħtac etmesin)

Erb.: Allah'ın emri olmasa **ağacın** pēlik düşmez

Tuz.: Allāh'ın emri olmasa **ağacın** yarpağ düşmez (Allah emri olmasa ağacın yaprak düşmez)

Erb.: Aslını inkar eden **biçdi**

Tuz.: Aslını inkar eden **biçdi** (Aslını inkar eden piçtir)

Erb.: **can cîcerden** ‘ezizdi

Tuz.: **Can cigerden** ‘ezizdi (Can ciğerden değerlidir)

Erb.: Heş ortaya **cēlince** su durar

Tuz.: Heş ortaya **gēlince** ussu durur (Hak ortaya gelince su durur)

Erb.: Paranın üzi **sıcahtı**

Tuz.: Paranın yüzü **sıcahtı** (Paranın yüzü sıcaktır)

Erb.: Su **çarrasi** su yolında kırılır

Tuz.: Su **cerresi** ussu yolunda kırili (Su testisi su yolunda kırılır)

Erb.: Tōhun **açdan** hebēri yōhtı

Tuz.: Tōhun **acdan** hebēri yōhtu (Tok açtan haberdar değildir)

Erb.: Yığlamıyan uşağa **emceç** wērilmez

Tuz.: Yıglemiyen uşağa **emcek** wērilmez (Ağlamayan bebeğe meme vermezler)

Deyimlerde

Erb.: **Aç** esner, toh **cēcîrî**

Tuz.: **Ac** esner, toh **gēgîrî** (Aç esner, tok geçirir)

Erb.: **Aç** olan her şey yer

Tuz.: **Ac** olan her şey yer (Aç olan her şey yer)

Erb.: **Açlıh** şere

Tuz.: **Aclıh** şere (Kahrolsun açlık)

Erb.: Bıgazına kadar **borca** bat...

Tuz.: Boğazına kadar **borca** bat... (Boğazına kadar borca bat...)

Erb.: **çüce** yımirtadan çihîp kabuğınî becēnmîrî

Tuz.: **Cüce** yumurtadan çihîp kabığınî begēnmîrî (Civciv yumurtadan çıkıp kabuğunu beğenmiyor)

Erb.: Koyın **can** dērdinde kassāb et dērdinde

Tuz.: Koyun **can** wāyında, kassap pim wāyında (Koyun can derdinde, kassap et derdinde)

3.2.1.3. ç~ç

Atasözlerinde

Erb.: **Ağaç** yaş olduğında ēcîlîr

Tuz.: **Ağaç** yaş olduğunda ēgili (Ağaç yaş iken eğilir)

Erb.: Adamın cōtî **çihşın** adı **çihmasın**

Tuz.: Adamın götû **çihşın** ādî **çihmasın** (İnsanın götü çıksın adı çıkmasın)

Erb.: Altını **altunçı** tânır

Tuz.: Āltını **āltınçı** tânır (Altını kuyumcu bilir)

Erb.: ‘Adetli ‘adētīnnen **wazcêçmez**

Tuz.: Hıyılı hıyundan **wazgêçmez** (Hıyılı hıyundan vazgeçmez)

Erb.: **Borç** allı zekat wêrrî.

Tuz.: **Borç** allı zekat wêrrî (Borç alıyor zekat veriyor).

Erb.: **Borç** issidir ama ölmêz

Tuz.: **Borç** sıtma tutar ama ölmêz (Borç ateşlenir ama ölmez)

Erb.: Budıw yırt para koy **içine**

Tuz.: Buduy yurt para koy **içine** (Budunu kes para koy içine)

Erb.: **Başkasıçı** kuyıyı kazan özî düşer **içine**

Tuz.: **Başkasıçı** kuyuyu kazan özü düşer **içine** (Başkası için kuyu kazan kendisi düşer içine)

Erb.: **çâğırsaw** nēnē nēnē, çımse nenew olmaz, **çâğırsaw** arwad arwad herkes arwādıw olur

Tuz.: **Çâğırsay** nene nene, kimse neney olmaz, **çâğırsay** arwad arwad herkes arwādiy ölu (Çâğırsan ana ana kimse anan olmaz, çâğırsan hanım hanım herkes eşin olur).

Erb.: **çoh** yâşıyan çoh bilmez **çoh** cezen **çoh** bilir

Tuz.: **Çoh** yâşıyan çoh bilmez **çoh** gezen **çoh** bili (Çok yaşayan çok bilmez, çok gezen çok bilir)

Erb.: Dêmîr kâpının **ağac** kâpiya işi düşer

Tuz.: Dêmîr kâpının **ağaç** kâpiya işi düşer (Demir kapının ağaç kâpiya işi düşer)

Erb.: Eçmêcî yôhtı yêmeğe, attan cêdirî **sıçmağa**

Tuz.: Ekmêgi yôhtı yêmeğe, attan gêdiri **suçmağa** (Yemeği yok yemeğe, atla gider sıçmaya)

Erb.: **Hençer** yarâsı iyi olur, dil yarâsı iyi olmaz

Tuz.: **Hençer** yarâsı sağâli, dil yarâsı sağalmaz (Bıçak yarâsı geçer, dil yarâsı geçmez)

Erb.: Ne eçsew onı **bîçesen**

Tuz.: Ne ekssey önu **bîçesen** (Ne ekersen onu biçersin)

Erb.: Pôhı nağada eşelesen oğada kôhıyısı **çihar**

Tuz.: Pôhu nanca eşelesen onca kôhusu **çihar** (Boku ne kadar eşelersen o kadar kokusu çıkar)

Erb.: Şirin dil ilânı dellüçten **çihardır**

Tuz.: Şirin dil ilânı delligten **çihardı** (Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır)

Erb.: Tâlihîsiz adamı dewe istînde ilan **çalar**
Tuz.: Talihsiz adamı dêwe üstünde ilan **çalar** (Talihsiz insanı deve üzerinde yılan sokar)

Erb.: Wêr kırîhî **çêçme** korhî
Tuz.: Wêr kırîhî **çekme** korhî (Ver kırkı çekme korku)

Erb.: Yêdiğîw kaba **sıçma**
Tuz.: Yêdiğiy kaba **suçma** (Yediğin kaba sıçma)

Deyimlerde

Erb.: Ğam war wurar **cêçer**, Ğam war deler **cêçer**
Tuz.: Ğam war wurur **geçer**, Ğam war deler **gêçer** (Dert var vurur geçer, dert var delerek geçer)

Erb.: Ha kaçal Hasan, ha Hasan **kaçal**
Tuz.: Ha Keçel Hasan, ha Hasan **keçel** (Ha kel Hasan, he Hasan kel)

Erb.: Mene yôh **içîne** pôh
Tuz.: Mene yôh **içine** pôh (Bana yok içine bok)

Erb.: **Sâçını** sîpîrce etti
Tuz.: **Sâçını** sîpürge etti (Saçını süpürge etti)

Erb.: Yımırta tawîgtan, tawîg yımirtadan **çihar**
Tuz.: Yumurta tawîgdan, tawîg yumurtadan **çihar** (Yumurta tavuktan tavuk yumurtadan çıkar)

3.2.1.4. g~c

Atasözlerinde

Erb.: 'Akıl baştâdi yaştâ **dôci**
Tuz.: 'Akkil baştâdi yaştâ **dôgü** (Akıl baştadır yaştâ değıldir)

Erb.: 'Âşîkîn **côzî** kôrdı
Tuz.: 'Âşîkîn **gözü** kôrdü (Aşîğîn gözü kôrdür)

Erb.: Ahan su **cêri** dönmez
Tuz.: Ahan ussu **gerî** dönmez (Akan su geri dönmez)

Erb.: Adamın **côtî** çîhsîn adı çîhmasîn
Tuz.: Adamın **götü** çîhsîn âdi çîhmasîn (İnsanın götü çîhsîn adı çîkmasîn)

Erb.: Âdım âdım yol olur, damla damla **cöl** olur
Tuz.: Âdım âdım yol ölü, damla damla **göl** ölü (Adım adım yol olur, damla damla göl olur)

Erb.: Ayâğıw yorğaniwa **cöre** uzat
Tuz.: Ayâğıy yorğaniya **göre** uzat (Ayağını yorganına göre uzat)

Erb.: **Bicünîn** işîni yarına bîrahma
Tuz.: **Bugünün** işîni yarına kıyoma (Bugünün işîni yarına bırakma)

Erb.: **Celen cédennen** iyi olmaz

Tuz.: **Gelen gidene** rehmet göndēri (Gelen gideni aratur)

Erb.: **Cēlīn** dawara mindi ya nasib dēdi

Tuz.: **Gēlin** ata mindi ya nasib dēdi (Gelini ata bindirmişler “ya nasib” demiş)

Erb.: **Cēwīl** cēvilden hebēri war

Tuz.: **Gēwilden** gēvile yol var (Gönülden gönle yol vardır)

Erb.: **Cül dōcisew** dırık ta olma

Tuz.: **Gül dōgölsey** diken de olma (Gül değilsen diken de olma)

Erb.: **Cülme** konuşıwa **cēlīr** bāşıwa

Tuz.: **Gülme** konuşıya **gēlī** bāşıya (Gülme komşuna gelir başına)

Erb.: Dağ dağa **decmez cöz cöze decer**

Tuz.: Dağ dağa **degmez, göz göze deger** (Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur)

Erb.: Dost naḥoş **cünde** ma’lum olur

Tuz.: Dost dar **günde** me’lim ölü (Dost zor günde belli olur)

Erb.: **Ecrī** öti düz seleş

Tuz.: **Egrī** ötu düz seleş (Eğik otur düz konuş)

Erb.: **Eşşēcīn** yüçi **eşşēcīn** boynınadı

Tuz.: **Eşşegin** yükü **eşşegin** boynunadı (Eşegin yükü kendi üzerinedir)

Erb.: Ğem war wurar cēçer, ğam war deler **cēçer**

Tuz.: Ğem war vurur geçer, ğam war deler **gēçer** (Dert var vurur geçer, dert var delerek geçer)

Erb.: Her üze **cülen** dost **dōcī**

Tuz.: Her üze **gülen** dost **dōgü** (Her yüze gülen dost değildir)

Erb.: Her **cüzēlīn** bir ‘aybī war

Tuz.: Her **gözēlīn** bir ‘ēyyibi war (Her güzelin bir kusuru vardır)

Erb.: Hıısım etiwe kıyse **sīmīciwe** kıymēz

Tuz.: Hıısım eti yese **sümügü** kırmaz (Akraba etine kıysa kemiğine kıymaz)

Erb.: Haḫ diyēnīn kılāwī **dellüc** olur

Tuz.: Haḫ kōnuşānīn kalāwī **dellig** ölü (Doğru söyleyenin tepesi delik olur)

Erb.: İnsanoglı ḥam sūt yıptī, **cīwēnīlmēz**

Tuz.: İnsanoglu çig sūt emīptī, **güwēnīlmēz** (İnsan oğlu çig sūt emmiştir, güvenilmez)

Erb.: İççi **cēwīl** bir olsa, samānlıg seyran olur

Tuz.: İkki **gēwīl** bir olsa, samānlıg seyran ölü (İki gönül bir olunca samanlılık seyran olur)

Erb.: Kâldır samanı **cêlîr** zamanı

Tuz.: Kâldır samanı **gêli** zamanı (Sakla samanı gelir zamanı)

Erb.: Kızım sene direm **cêlînîm** sen eşît

Tuz.: Kızım sene direm **gêlinim** sen eşit (Kızım sana diyorum gelinim sen duy).

Erb.: Koç **icît** dâysisına benzer

Tuz.: **İgidin** êyiyisi dâysisına çîhar (Koç yiğit dâysisına benzer)

Erb.: Ne koysaw kâzana o **cêlîr** çömçeye

Tuz.: Ne koysay kâzana o **gêli** çemçeye (Ne koysan kâzana o gelir kepçeye)

Erb.: Oħımağ **icneyle** kuyyu kâzmaħtı

Tuz.: Oħımağ **igneyle** kuyyu kâzmaħtı (Okumak iğneyle kuyyu kâzmaktır)

Erb.: Para el çırıldı cêlîr **cêder**

Tuz.: Para el kiridi gêli **gêder** (Para el kiridir gelir gider)

Erb.: Sağ êlin wêrdiğîni sol el **cörmêsîn**

Tuz.: Sağ êlin wêrdiğîni sol el **görmêsîn** (Sağ elin verdiğîni sol el görmesin)

Erb.: Uşağ düşmese **bêwîc** olmaz

Tuz.: Uşağ yîhile düşe **böyyüç** olu (Çocuk düşe kalka büyyür)

Erb.: Yığlatan Allâh, **cüldîren** Allâh

Tuz.: Ağladan Allâh, **güldüren** Allâh (Ağlatan da Allah, güldüren de Allah)

Erb.: Yâħunnan daş **decer**

Tuz.: Yâħınnan daş **deger** (İnsana yakınından zarar gelir)

Erb.: Zaman insana her şeyi **öcredîr**

Tuz.: Zaman insana her şey **öğreti** (Zaman insana her şey öğretir)

Deyimlerde

Erb.: Ağzım **cördî**, karnım **cörmêdî**

Tuz.: Ağzım **gördü**, karnım **görmêdî** (Ağzım gördü karnım görmedi)

Erb.: ‘Akıl bölîndiğînde orda **döçimiş**

Tuz.: ‘Akıl paylananda orda **dögülmüş** (Akıl dağıtılırken orda değilmiş)

Erb.: Ac esner, toħ **cêcîrîr**

Tuz.: Ac esner, toħ **gêgîrî** (Aç esner, tok geçirir)

Erb.: Bize **celen** vezir olur, bizden **cêden** rezil olur

Tuz.: Bize **gelen** vezir olu, bizden **giden** rezil ölu (Bize gelen vezir olur, bizden giden rezil olur)

Erb.: **Cüzele cünye** de uyar

Tuz.: **Gözele günye** de uyar (Güzele çuval da yakışır)

Erb.: **Cêwîl** kırmaħ ke‘bênîni dâşını kırmaħtan daha betêrdî

Tuz.: **Gêwîl** kırmaħ ke‘bênîni dâşını kırmaħtan daha betêrdî (Gönül kırmak Kâbe'nin taşını kırmaktan daha beterdir)

Erb.: cüce yumırtadan çılıp kâbuğını **becênmirî**

Tuz.: Cüce yumırtadan çılıp kâbığını **begênmirî** (Cıvciv yumırtadan çıkıp kabuğunu beğenmiyor)

Erb.: Dağdaki **cêlip** bağdakını kâwırı

Tuz.: Dağdaki **gêlip** bağdakini kowırı (Dağdaki gelip bağdakini kovuyor)

Erb.: Harda kırılrsa ordan **dücîn** wır

Tuz.: Harda kırıldıysa orda **dügün** wır (Nerede kırıldıysa oradan bağla)

Erb.: Ölme **eşşecîm** ölme bahar **cêlir**

Tuz.: Ölme **eşşêgîm** ölme bahar **gêlî** (Ölme eşeğim ölme, bahar gelir)

Erb.: **Pîsîcîn** burnı ete ulaşmaz, diyer kôhıptı

Tuz.: **Pisigin** burnu éte olaşmaz, diyer kôhıptı (Kedinin burnu ete erişmez kokmuş der)

Erb.: **Ranc** aldı **ranc** wêrdî

Tuz.: **Reng** aldı **reng** wêrdî (Renk aldı, renk verdi)

3.2.1.5. k~ç

Atasözlerinde

Erb.: Allâh **çîmsênî** dillere atmâsın

Tuz.: Allâh **kîmsênî** dillere salmâsın (Allah kimseyi dillere düşürmesin)

Erb.: **Çeşçün sırçe** öz kâbına zerer vêrîr

Tuz.: **Keskin sirke** öz kâbına zerer vêri (Keskin sirke kabına (küpüne) zarar verir)

Erb.: **Êşşec** almadan palan alınmaz /at almadan âhır yapılmaz

Tuz.: **Êşşek** almadan palan alınmaz /at almadan âhır yapılmaz (Eşek alınmadan palan alınmaz / at alınmadan ahır yapılmaz.

Erb.: Eşşecîn **yüçî** eşşecîn boynınâdı

Tuz.:Eşşegin **yükü** eşşegin boynunâdı (Eşegin yükü kendi üzerinedir)

Erb.: **Êşçî** samânı yele verme

Tuz.: **Êski** harmanı sawurma (Eski samanı yele verme / Eski harmanı sawurma)

Erb.: **Eçen** biçer, konan köçer

Tuz.: **Eken** biçer, konan köçer (Eken biçer, konan göçer)

Erb.: **İççi** ‘akıl bir ‘ağıldan iyitirdi

Tuz.: **İkki** ‘akıl bir ‘ağıldan éyyidi (İki kişinin fikri bir kişinin fikrinden daha iyidir)

Erb.: Yığlâmiyan uşâğa **emcêç** wêrilmez

Tuz.: Ağlamıyan uşâğa **emcek** wêrilmez (Ağlamayan bebeğe meme vermezler)

Deyimlerde

Erb.: Ac kırt **çimîn**

Tuz.: Ac kırt **kimin** (Aç kırt gibi)

Erb.: **Çissēnîn** ağzını aç

Tuz.: **Kissēnin** ağzını aç (Kesenin ağzını aç)

Erb.: **Çimse çimseye** dōcî.

Tuz.: **Kimse kimseye** dōgü (Kimse kimseye değil)

Erb.: **Ēşçî** tas **ēsçî** hamam

Tuz.: **Ēski** tas **ēski** hamam (Eski tas eski hamam)

Erb.: İl on **içî** ay..

Tuz.: İl on **iki** ay... (Yıl on iki ay...)

Erb.: Yoğsuzluğ ataştan **çöynēçti**

Tuz.: Yoğsuzluğ ataştan **köynēkti** (Yoksulluk ateşten gömlektir)

3.2.1.6. Tuzhurmatu Ağzında /r/ sesinin düşmesi

Erbil ağzında fiillerin sonunda bulunan /r/ sesi korunurken, Tuzhurmatu ağzında genellikle düştüğünü görülmektedir. Bu konuyla ilgili tespit edilen atasözü ve deyimler şunlardır:

Atasözlerinde

Erb.: Hâyın korhağan **olır**

Tuz.: Hâyın korhağan **ölu** (Hain olan korkak olur)

Erb.: İnsan her düşmehte bir 'akıl **kazanır**

Tuz.: İnsan her düşmehte bir 'akıl **kazānı** (İnsan her düştüğünde bir akıl kazanır)

Erb.: Ölme eşşēcim ölme bahar **cēlir**

Tuz.: Ölme eşşēgim ölme bahar **gēlî** (Ölme eşşēyim ölme, bahar gelir)

Erb.: Su çarrası su yolında **ķırılır**

Tuz.: Su cerresi ussu yolunda **ķirili** (Su testisi su yolunda kırılır)

Deyimlerde

Erb.: Adāmi su başına aparır susuz **dōndērîr**

Tuz.: Adāmi şat başına apārî ussuz **dōndērî** (İnsanı su başına götürür susuz getirir)

Erb.: Ac esner, toğ **cēcîrîr**

Tuz.: Aç esner, toğ **gēgîrî** (Aç esner, tok geçirir)

Erb.: 'Ayran **tōçîlîr** yeri kalmaz, yōğurt **tōçîlîr** yeri **ķālîr**

Tuz.: 'Ayran **tōkûlü** yeri kalmaz, yōğurt **tōkûlü** yeri **ķālî** (Ayran dökülür izi kalmaz, yoğurt dökülür izi kalır)

Erb.: Bize celen vezir **olır**, bizden ceden rezil **olır**

Tuz.: Bize gelen vezir **olu**, bizden giden rezil **ölu** (Bize gelen vezir olur, bizden giden rezil olur)

Erb.: Yemiyeñin bir yeñi **olır**

Tuz.: yemiyeñin bir yeñi **ölu** (yemeyenin bir yiyeni olur)

3.2.2. Şekil Farklılığı Bakımından

Erbil ve Tuzhurmatu ağızları şekil bakımından farklılık gösterdiklerini yukarıda belirtilmiştir. Bu iki ağız arasında en önemli şekil farklılıklarından biri, teklik ve çokluk 2. kişi iyelik eklerinde, teklik ve çokluk 2. kişi zamirlerinin genetik (ilgi) hâlinde ve bazı fiil kiplerinin teklik ve çokluk 2. kişi çekimlerinde tarihî geniz n'sinin “v” ve “y” olarak geliştiğini, Erbil ağızı -v grubuna, Tuzhurmatu ağızı ise -y grubuna girmesi, bunun yanında Erbil ağızında ilgi durumu eki, yükleme durumu eki, görülen geçmiş zaman eki ve emir kipi gibi sözcüklere getirilen eklerin düzlük yuvarlaklık uyumu bakımından bozuk olması, birçok ekin tek şekilli olması ve eklerin çoğunda sadece düz ünlülü şekillerinin bulunması bu iki ağız arasında önemli şekil farklılıklarındandır. Söz konusu her iki ağızın bazı atasözü ve deyimlerinde bulunan sözcüklerin şekil farklılığı aşağıdaki örneklerde gösterilmiştir:

3.2.2.1. u~ı

Atasözlerinde

Erb.: Ağacın **kurdu** özünnen olmasa bin il yaşar

Tuz.: Ağacın **kurdu** özünnen olmasa bin il yaşar (Ağacın kurdu kendisinden olmazsa bin yıl yaşar)

Erb.: **Dolın** sēsî uzağtan **hōştı**

Tuz.: **Dāvulun** sēsi uzağtan **hōştu** (Davulun sesi uzaktan hoş gelir)

Erb.: Dünyēnin kıyruğı **uzındı**

Tuz.: Dünyēnin kıyruğı **uzundu** (Dünyanın kıyruğı uzundur)

Erb.: Ecri **ötı** düz sēleş

Tuz.: Egrı **ötu** düz seleş (Eğik otur düz konuş)

Erb.: Ne eçsew **önı** biçesen

Tuz.: Ne eksey **önu** biçesen (Ne ekersen onu biçersin)

Erb.: **Pohı** nağada eşelesenw oğada **koğusu** çıhar

Tuz.: **Pöhu** nanca eşelesenw onca **köhusu** çıher (Boku ne kadar eşelersen o kadar kokusu çıkar)

Erb.: Töħın açdan heberı **yöhtı**

Tuz.: Töħun açdan heberı **yöhtu** (Tok açtan haberdar değildir)

Deyimlerde

Erb.: Eçmēci **yōhtı** yemeğe, attan cēdirī sıçmağa
Tuz.: Ekmēgi **yōhtu** yemeğe, attan gēdiri suçmağa (Yemeği yok yemeğe, atla gider sıçmaya)

Erb.: Pisicīn **burnı** ete ulaşmaz, diyer **ķōhıptı**
Tuz.: Pisigin **burnu** ēte ulaşmaz, diyer **ķōhuptu** (Kedinin burnu ete erişmez kokmuş der)

3.2.2.2. ü-î

Atasözlerinde

Erb.: Adamın **cōtī** çihşın adı çihmasın
Tuz.: Adamın **gōtü** çihşın ādi çihmasın (İnsanın götü çıksın adı çıkmasın)

Erb.: ‘Āşıkın **cōzī** kōrdı
Tuz.: ‘Āşikin **gōzū** kōrdı (Aşığın gözü kōrdür)
Erb.: Başkasıcı kuyyu kazar **ōzī** düşer içine
Tuz.: Başkasıcı kuyyu kazar **ōzū** düşer içine (Başkası için kuyu kazar kendisi düşer içine)

Erb.: Eşşēcīn **yüçī** eşşēcīn boynınādı
Tuz.:Eşşēgin **yükü** eşşēgin boynunādı (Eşēğin yükü kendi üzerinedir)

Erb.: Paranın **üzī** sicahtı
Tuz.: Paranın **yüzü** sicahtı (Paranın yüzü sıcaktır)

Deyimlerde

Erb.: Adı war **ōzī** yoḥ
Tuz.: Adı war **ōzū** yoḥ (Adı var kendi yok)

Erb.: Ağzım **cōrdī**, karnım cōrmēdi
Tuz.: Ağzım **gōrdū**, karnım gōrmēdi (Ağzım gördü karnım görmedi)

Erb.: Nenew **ōssīn**
Tuz.: Neney **ōssün** (Anan ölsün)

3.2.2.3. w ~ y

Atasözlerinde

Erb.: Aḥşamnan sora, **ķāpıwı** kapat
Tuz.: Aḥşamnan sora, **ķāpıyı** kapat (Akşamdan sonra kapını kapat)

Erb.: **Ayāğıw yorğanıwa** cōre uzat
Tuz.: **Ayāğıy yorğanıya** göre uzat (Ayağını yorganına göre uzat)

Erb.: **Budıw** yırt para koy içine
Tuz.: **Buduy** yurt para koy içine (Budunu kes para koy içine)

Erb.: **çāğırsaw** nēnē nēnē, çımse nenew olmaz, çāğırsaw arwad arwad herkes arwādıw olur

Tuz.: **Çāğırsay** nene nene, kimse neney olmaz, çāğırsay arwad arwad herkes arwādıw ölu (Çağırsan ana ana kimse anan olmaz, çağırsan hanım hanım herkes eşin olur).

Erb.: Çimin eçmēcını **yırsew** onun kılincını sılıç

Tuz.: Kimin ekmēgını **yirsew** onun kılincını salla (Kimin ekmeğini yiyorsan onun kılıcını salla)

Erb.: Hatta **diliw** yorınır **ēliw** yorınsın

Tuz.: **Diliy** yorulduğça **ēliy** yörulu (Dilin yorulana kadar, elin yorulsun)

Erb.: **Ķāpiwı** keyyım çiliçle, **ķonşıwu** hērhız étme

Tuz.: **Ķāpiyı** kēyyım kilikle, **ķonşuyı** hērhız étme (Kapını sıkı kapat komşunu hırsız çıkarma)

Erb.: **Ķırabilmēdiğiw** ēli öp

Tuz.: **Ķirebilmediğiy** ēli öp (Kıramadığın eli öp)

Erb.: **Māliw** mal olmāsın **bazāriw** bazar ossın

Tuz.: **Māliy** mal olmāsın **bazāriy** bazar ossun (Malın mal olmasın, pazarın pazar olsun)

Tuz.: Maşa durarken **ēliw** yāndırma

Tuz.: Maşa durarken **ēliy** yāndırma (Maşa dururken elini yakma)

Erb.: **Yēdiğiw** kaba sıçma

Tuz.: **Yēdiğiy** kaba suçma (Yediğin kaba sıçma)

Deyimlerde

Erb.: **Başıw** ağırtmıyım

Tuz.: **Başıy** ağırtmıyım (Başını ağırtmayayım)

Erb.: **Cētiğiw** cündi

Tuz.: **Gētiğiy** gündü (Bittiğin gündür)

Erb.: He **dēdiw** al al bir cün **dēmēdiw** yeşil

Tuz.: He **dēdiy** al al bir gün **dēmēdiy** yeşil (Hep al dedin bir gün yeşil demedin).

Erb.: **Nenew** össın

Tuz.: **Neney** össün (Anan ölsün)

3.2.3. Diğır Bazı Ses Farklılıklarını Gösteren Örnekler

Yukarıda verilen örnekler dışında bazı kelimelerde görülen ses farklılıkları aşağıdaki atasözü ve deyimlerde görüldüğü gibidir:

Atasözlerinde

Erb.: Baba kıyar bir bağa, oğlan kıymaz bir sallım **üzîme**
Tuz.: Baba kıyar bir bağa, oğlan kıymaz bir sallım **üzüme** (Baba bir bağa kıyar, oğlan bir salkım üzüme kıymaz)

Erb.: **Diwarın** kulağı war
Tuz.: **Duwarın** kulağı war (Duvarın kulağı var)

Erb.: **Dölin** sēsî uzağtan hoştı
Tuz.: **Dāvulun** sēsî uzağtan hoştu (Davulun sesi uzaktan hoş gelir)

Erb.: Kan **su** olmaz
Tuz.: Kan **ussu** olmaz (Kan su olmaz)

Erb.: **Paklıh** imannandı
Tuz.: **Pëklih** imannandı (Temizlik imandadır)

Erb.: War **yewî** kerem yewî, yoğ yewî werem yewî
Tuz.: War **ewî** kerem ewî, yoğ ewî werem ewî (Var evi kerem evi, yok evi verem evi)

Erb.: **Yiddi** kere düşün anan selêş
Tuz.: **Yëddi** kere düşün anan seleş (Yedi kez düşün, öyle konuş)

Erb.: **Yewî** yew eden arwattı
Tuz.: **Ewî** ew eden arwattı (Evi ev yapan kadındır)

Erb.: **Yığlasa** nenem yığlar, başkâsı yalan yığlar
Tuz.: **Ağlarsa** nenem ağlar, başkâsı yalan ağlar (Ağlarsa anam ağlar, gerisi yalan ağlar)

Deyimlerde

Erb.: **Cüzele** cünye de uyar
Tuz.: **Gözele** günye de uyar (Güzele çuval da yakışır)

Erb.: Özîne **ölîm**, şehabîne zerel
Tuz.: Özüne **ölüm**, şehëbine zerer (Kendine ölüm sahibine zarar)

Erb.: Saçını **sîpırce** etti
Tuz.: Saçını **süpürge** etti (Saçını süpürge etti)

Sonuç

Irak'ın kuzeybatısından güneydoğusuna kadar uzanan bir şerit üzerinde yaşayan Türkmenlerin konuşma dili genel olarak bir bütünlük göstermektedir. Ancak Türkiye Türkçesi ağızlarında görüldüğü gibi, Irak Türkmen Türkçesinde de bazı ağız farklılıkları göze çarpmaktadır. Bu farklılık, değişik dönemlerde bölgeye göç edip yerleşen farklı boyların arasında olan ağız farklılıklarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Irak Türkmen ağızlarındaki ses, şekil ve ifade bakımından farklılıklar, tabii olarak deyim ve atasözlerinde de bulunmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarındaki deyim ve atasözleri, fonetik (ses bilgisi) ve morfoloji (şekil bilgisi) bakımından benzerliklerinin yanı sıra farklılıklara da açık bir şekilde rastlanmaktadır.

Çalışmada derlenen örneklere göre teklik ve çokluk 2. kişi iyelik eklerinde, teklik ve çokluk 2. kişi zamirlerinin genetik (ilgi) hâlinde ve bazı fiil kiplerinin teklik ve çokluk 2. kişi çekimlerinde tarihî geniz n'sinin Erbil ağzında "v" Tuzhurmatu ağzında ise "y" olarak geliştiği görülmektedir. Ayrıca, büyük ve küçük ünlü uyumunun Erbil ağzında daha düzensiz olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında Erbil ağzında g>c, k>ç, c> ç, ç> ç, ses değişimleri, Tuzhurmatu ağzında özellikle sözcük sonunda /r/ sesinin düşmesi, gereklilik kipinin her iki ağızdaki farklılığı, Erbil ağzında gelecek zaman eki -r, -Ar iken Tuzhurmatu ağzında -AcAğ olması sonucuna ulaşılmıştır.

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında görülen ses ve şekil bakımından farklılaşma, daha çok ağız özelliklerinden kaynaklanırken, söz varlığı ve kavram alanındaki farklılaşma sosyal, kültürel hayattan, bölgede bulunan farklı etnik grupların (Arap, Kürt) etkisinden oluşmaktadır. Nitekim, Sorani Kürtçesinin Erbil ağzı üzerinde önemli ölçüde etkisi görülür. Diğer taraftan da Arapçanın Tuzhurmatu ağzına etkisine işaret etmek gerekir.

Dil etkisi dışında, Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarından örnek verilen deyim ve atasözlerinin, hem şekil hem anlam bakımlarından Türkiye Türkçesi atasözü ve deyimleriyle de yakınlığı görülmektedir.

Kısaltmalar

Erb: Erbil.

Tuz: Tuzhurmatu.

Çeviri Yazı İşaretleri

[ā] Uzun /a/

[è] Kapalı /e/

[ē] Uzun /e/

[î] /ı/ ile /i/ arası ünlü

[ō] Uzun /o/

[ō̄] Uzun /ö/

[ʻ] Ayın sesi

[č] Önden telafuz edilen sert, tonlu, dişeti ünsüzü

[ç] Önden telafuz edilen sert, tonsuz, dişeti ünsüzü

[ğ] Süreksiz, ötümlü, art damak ünsüzü

[ħ] Nefesli /h/ ç ünsüzü

[ħ̄] Hırıltılı /h/ ç ünsüzü

[k] Arka damak /k/ ünsüzü

[w] Çift dudak /v/ ünsüzü

Kaynaklar

- Aksan, Doğan. *Türkçenin Sözcüğü*. Ankara: Engin Yayınevi, 2006.
- Aksoy, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Cilt I-II. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2014.
- Albayrak, Nurettin. *Ansiklopedik Halk Edebiyatı Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.
- Bayatlı, Hidayet Kemal. *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları, 1996.
- Bilal, Zana. *Erbil Türkmen Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2015.
- Buluç, Sadettin. "Mendeli (Irak) Ağzının Özellikleri." *1. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler*, Ankara: TDK Yayınları, 27-29 Eylül, 1972. 181-183.
- Cevzeli, Ümit. *Erbil'de Türkmen Tarihi*. Ankara: Ortadoğu Yayınları, 2021.
- Dakuki, İbrahim. *Irak Türkmenleri Dilleri Tarihleri ve Edebiyatları*. Ankara: Güven Matbaası, 1970.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Basın ve Yayın, İstanbul, 1993.
- Haydar, Çoban Hıdır. *Irak Türkmen Ağzları*. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1979.
- Hürmüzlü, Erşat. *Irak Türkleri*. Ankara: IMTP Enformasyon Bürosu Yayınları, 1994.
- Hürmüzlü, Habib, Ekrem Pamukçu. *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları*. Ankara: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı- Global Stratejik Enstitüsü Yayınları, 2005.
- Hürmüzlü, Habib. *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*. Kerkük: Fuzuli Matbaası, 2013.
- Jırjees, Dler Nihad. *Erbil Türkmen Ağzı (Biçim Bilgisi)*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2016.
- Kerkük, İzzettin. *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2004.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Oğuz, M. Öcal, ed. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2011.
- Paşayev, Gazenfer. *Irak Türkmen Folkloru*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Rasheed, Ali Hasan. *Irak Türkmen Atasözleri Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2006.
- Saatçi, Önder. "Deyimler Dünyasında Gezinti -Irak Türkmen Ağzlarından Türkiye Türkçesine-." *Kardaşlık Dergisi* 99, (Temmuz-Eylül 2023): 14-17.
- Saatçi, Önder. *Irak Türkmenleri İçin*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2020.
- Saatçi, Suphi. *Irak Türkmen Boyları Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2015.
- Saatçi, Suphi. *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*. İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, 1996.
- Sabır, Firas. *Irak-Erbil Türkmen Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2013.
- Shukur, Hussein Ahmed. *Irak Türkmen Türkçesinin Tuzhurmatu Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2020.
- Şahbaz, Hüseyin. *Kerkük Ağzı*. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1979.
- Tahsin, Sinan. *Irak-Erbil Yöresi Türkmenlerinin Sözlü Kültür Ürünleri*. Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2014.
- Uluhan, Çoban Hıdır. *Irak Türkmen Ağzı Grameri*. Ankara: Bengü Yayınları, 2022.
- Vasfi, İhsan S. *Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2001.

Extended Abstract

Analysing the Phonetic and Morphological Differences Between the Dialects of Erbil and Tuzkhurmatu in the Context of Proverbs and Idioms in These Regions

The Turkmen are concentrated mainly in the northern and central regions of Iraq. The main cities where Turkmen live are, Erbil, Kirkuk, Tuzkhurmatu, Tel-Afar, Altunkopri, Tazehurmati, Tawuq, Kifri, Qarateppe, Qizlarbat, Khaniqin, Shahrabn, Mansuriyya, Baquba, Mandeli and Bedre.

Erbil is one of the oldest cities in the world, this city, where Turks have lived throughout history, is a historical Turkmen city located in the north of Iraq. It is considered the second most populated Turkmen province after Kirkuk. The fact that Erbil is surrounded by Turkish highways in the north and Iran in the west has been effective in making this city an important trade centre from the past to the present.

The Tuzkhurmatu district is one of the Turkmeneli districts; it is located on the highway between Baghdad and Kirkuk. It is approximately 188 kilometres north-east of Baghdad and 78 kilometres south of Kirkuk. There are salt springs and plenty of date palm trees in the city. The suffix *tu* at the end of the word Tuzkhurmatu also corresponds to the adjective suffixes *-li*, *li* in Mongolian and Turkish. It means Tuzhurmalı.

Proverbs are words that can live for centuries, which are included in the vocabulary of a language, and reflect the wisdom, experiences, world-view, and expressive power of a society. People reflect all kinds of situations, thoughts, experiences, and lifestyles in idioms and proverbs.

Proverb is one of the shortest genres compared to other literary genres, and it is also the shortest genre as a folklore creation. However, they are words of one or two sentences, they are stereotyped, and they are in the aorist or imperative mood. Proverbs do not have a subject order. However, among the subjects that are advised about what to do and not to do in the proverbs, family, kinship, valour, religion, bravery, dignity, neighbourliness, friendship, etiquette, health and death, economy, hospitality, agriculture, and livestock, climate, and calendar, animals, subjects such as nationality took place more. Iraqi Turkmen call mesel to proverbs and idioms. Proverbs and idioms have very common usage by the people. Although the proverbs and idioms used by Iraqi Turkmen are the same or very close in terms of subject and meaning, they have their dialect characteristics. The dialect specifics, similarities, and differences between Erbil and Tuzkhurmatu are mostly seen in proverbs and idioms.

In this study, proverbs and idioms were mentioned at first. Later, Erbil and Tuzkhurmatu are mentioned in the dialect features. Vowels and consonants, major vowel harmony, minor vowel harmony, and sound events (voice disappearance, sound derivation, sound change, sound displacement) are mentioned in phonetics.

The vowels used in Erbil and Tuzkhurmatu dialects are in the form of *a*, *e*, *ê*, *ı*, *î*, *ı*, *ü*, *o*, *ö*. In addition to the eight basic vowels of Turkish, there are also vowels such as *ê* "closed e", *ı* between "i-i". One of the most important dialect features of Iraqi Turkmen Turkish is the use of long vowels. These long vowels are *â*, *ê*, *ö*, *ï*.

Consonants are common in the Erbil Turkmen dialect and Tuzkhurmatu dialect, *d j r w f k s y b g k z c ğ l s h m ş ç ħ n t ħ p*. Only the consonants *ć* and *ç*, which are different forms of *c* and *ç*, do not appear in Tuzkhurmatu dialect.

There are also morphological differences between these two dialects. Therefore, the characteristics, similarities, and different aspects of both dialects are revealed. Such as suffixes (question suffix present tense suffix present tense suffix future tense suffix past tense suffix), and modals (Imperative, Necessary, Conditional).

The most important feature that distinguishes the Erbil Turkmen dialect and the Tuzkhurmatu dialect is the difference in the possessive suffix. In the Erbil dialect, singular 2nd person possessive suffix is (-v) and plural is 2nd person possessive suffix (-vuz). In the Tuzkhurmatu dialect, the singular 2nd person possessive suffix is (-y) and the plural 2nd person possessive suffix is (-yiz).

At the end of the research, similar and different points between these two dialects mentioned above are shown with idioms and proverbs. Some idioms and proverbs differ in form and expression in both dialects.

While the differentiation in sound and form seen in idioms and proverbs is mostly due to the dialect feature, the differentiation in the concept area is due to the influence of different nationalities (Arab, Kurdish) in social and cultural life. Especially the great influence of the Sorani Kurdish in the dialect of Erbil Turkmen Turkish, this effect is also seen in idioms and proverbs. Except for the language effect, the proverbs and idioms of the Erbil Turkmen for the Kurds are not seen in the Tuzkhurmatu dialect. At the same time, the idioms and proverbs used by Tuzhurmatu Turkmen for Arabs are not seen in Erbil Turkmen dialect. This is since Erbil Turkmen live with Kurds and Tuzkhurmatu Turkmen live with Arabs.

In the idioms and proverbs given as examples in the dialects of Erbil and Tuzkhurmatu, although they are named with different names in different geographies with Turkey Turkish, the commonality in the proverbs seems to be close in terms of both meaning and form.